

יהודי ו' עד סוף מלחמת העולם הראשונה

יהודים תושבי ו' נזכרים לראשונה בתחילת המאה ה-18, אבל ייתכן שיהודים יחידים ישבו בה עוד קודם לכן. בעת ההיא היו כפופים לקהילת אולקוש (ע"ע), שאף כי מנתה לא יותר ממאה נפשות נחשבה לקהילה ראשית ותפסה את מקומה של קהילת קרקוב הגדולה ממנה בהרבה. כמה קהילות גדולות ממנה היו כפופות לקהילת אולקוש במעמד של קהילות-בת. בעת ההיא גם היה לו' רב משלה, ר' מנחם נחום ב"ר בנימין (נפטר ב-1790 בקרקוב). אחריו כיהן בקהילה ר' יעקב ב"ר צבי סגל (נפטר ב-1819), שתואר כ"שר וגדול בתורה". מו' עבר לכהן כראש בין-הדין בקרקוב.

בשנת 1740 החלו הקהילות המסופחות לאולקוש לנהל מאבק לעצמאות. גם יהודי ו', שעד אז הביאו את מתייהם לקבורה באולקוש, קידשו בית-עלמין משלהם וב-1751 החלו בבניית בית-כנסת. ב-1776 ניתנה להם פרוויליגייט יסוד שהבטיחה את זכותם להשתקע במקום ולעסוק במסחר ללא הגבלות.

בשלהי המאה ה-19 כיהן ברבנות ו' ר' חיים קמינסקי, מחבר "זכרון חיים" (ורשה 1883), שהיה ברוזמנית גם רבה של קמינסק הסמוכה. בשנת 1850 הכירו השלטונות ברבנות הכפולה. ר' חיים היה גם אדמו"ר לאלפי חסידים. בשנת 1864 נפטר ללא בנים ובמשך יותר מעשור נאלצה הקהילה להסתפק בדיינים — ר' הירש לייב כ"ץ ור' בריש גיטלר. בשנת 1876 בא לו' הרב ר' משה ויינברג, מחבר "אהל משה" (פיוטרקוב 1908), גם הוא מגזע אדמו"רים. בזמנו התיישב בעיר גם האדמו"ר ר' יצחק מנחם רוטנברג (נפטר ב-1874), שהפך את ו' למרכז חסידי גדול. אחרי מותו המשיכו את השושלת בנו, ר' אלתר מאיר דוד (נפטר ב-1915), ונכדו ר' יוסף נתן הלוי. ר' יוסף נתן נפטר ב-1915 ללא בנים ואת האדמו"רות ירש גיסו, ר' שלום רוקח, שנספה בשואה.

בשנת 1860 הורחב בית-הכנסת ושופץ. יהודי ו' התפרנסו ממסחר בתבואות, בעורות, בביצים ובסחורות נוספות וממלאכה. עם בעלי המלאכה היהודים נמנו אופים, בנאים, חייטים, נגרים, סנדלרים ופרוונים. יהודים אחדים ייסדו מפעלי תעשייה, שהגדול מביניהם היה מטויה לבדי פשתן. ענף פרנסה חשוב אחר, ה"פרופינציה" (חכירת הזכות לייצר ולמכור משקאות חריפים), סיפקה לכמה משפחות יהודיות פרנסה בכבוד. יהודים אחרים מצאו תעסוקה באחוזות סמוכות כמנהלי עבודה, פנקסנים וכדומה.

בראשית המאה ה-20 פיתחו יהודי ו' פעילות תרבותית, פוליטית וציונית, וערב מלחמת העולם הראשונה כבר היה

מ' הארן, "דער אנטייל פון יידן אין די מלחמות פון פוילן אין 16 י"ה אין 17 י"ה", בלעטער פאר גשיכטע, ורשה 1980.

Horn, "Najstarszy rejestr..."

היינט, 24.4.1930.

וולברום Wolbróm
(נפת אלקוש, מחוז קיילצה)

השנה	כלל האוכלוסייה	יהודים
1765	..	324
1827	2,716	724
1857	2,479	1,466
1897	4,815	2,901
1921	7,229	4,276

ו' נוסדה במאה ה-14 עם איחודם של כמה כפרים, והמלך ולדיסלאב לוקייטק העניק לה זכויות עיר. ב-1378 קיימו הנזירים בית-ספר לילדים. בראשית שנות ה-80 של המאה ה-15 כמעט נשרפה העיירה כליל בדלקה גדולה, וב-1485 חידש המלך קזימיז' יאגלו את הפרוויילגיה שניתנה לו' עם ייסודה והתיר לתושביה לקיים שוק שבועי וירידים שנתיים. בשנת 1564 היו בעיירה 72 בתים והוקמה גם כנסייה קתולית קטנה. רוב תושבי ו' היו בעלי מלאכה למקצועותיהם — אופים, אורגים, נפחים, סנדלרים, פרוונים, קצבים וכיוצא באלה — ומקצתם עסקו בזיקוק משקאות חריפים או התפרנסו מענף האירוח. בתחילת המאה ה-17 נוסד במקום בית-חולים. בשנת 1660 היו בו' 85 בתים והוקמה טחנת גריסים. בשנת 1795, עם חלוקתה השלישית של פולין, סופחה ו' לאוסטריה, ב-1808 נכללה ב"נסיכות ורשה" וב-1815 — במלכות פולין הקונגרסאית.

בראשית המאה ה-20 חוברה ו' למסילת הברזל והוקמה בה תחנת רכבת, והיא היתה לעיר משגשגת. בין מפעלי התעשייה שנוסדו בה אז היו מפעל קטן לעיבוד עורות, טחנת קמח, מנסרה, בית-חרושת לכלים מצופים אמאיל ומפעל למוצרי גומי. בשנת 1915 נכבשה ו' בידי האוסטרים, שהחזיקו בה עד סוף מלחמת העולם הראשונה ב-1918. עם כינון מדינת פולין העצמאית נכללה במחוז קיילצה.

לה היתה סיעת ה"התאחדות". גם סניף "המזרחי" הוותיק הרחיב בתקופה זו את שורותיו, ועם הזמן נוסד בעיר גם סניף של הרוויזיוניסטים. בין תנועות הנוער בלטה "השומר הצעיר". בשנת 1926 הוקם בו סניף "החלוץ", ובשנות ה-30 הראשונות נוסדו סניפי בית"ר ו"גורדוניה". על יחסי הכוחות בין המפלגות הציוניות למיניהן ניתן ללמוד מתוצאות הבחירות לקונגרסים הציוניים. בבחירות לקונגרס ה-11 (1927) הצביעו 56 מבני העיר. רשימת "על המשמר" קיבלה 25 קולות, "פועלי ציון-התאחדות" — 11, "עת לבנות" — 3 ו"המזרחי" 3. בבחירות לקונגרס ה-11 (1935) קיבלו רשימת "ארץ ישראל העובדת" 110 קולות, "הציונים הכלליים א'" (תומכי גרינבוים) — 101, "התאחדות" — 73, "הציונים הכלליים ב'" — 45 ו"המזרחי" — 19.

לצד המפלגות הציוניות פעלו בעיר גם סניפי "אגודת ישראל" וה"בונד". הציונים ייסדו ספרייה ציבורית עם אולם קריאה, ששימש גם אולם הרצאות לעת מצוא. גם ל"בונד" ול"פועלי ציון שמאל" היו ספרייה עם אולם קריאה ומועדון תרבות משלהן (על-שם ש' אנסקי), והם ייסדו חוג לדרמה.

רבים מילדי הקהילה הוסיפו גם בתקופה זו ללמוד בחדרים פרטיים ובתלמוד-תורה לבני עניים, שהחזקתו מומנה מתקציב הקהילה. מקצתם ובעיקר הבנות למדו בבית-הספר היסודי הממלכתי שבעיר. ב-1932 פתחו אנשי "אגודת ישראל" בית-ספר לבנות של רשת "בית-יעקב". רב העיר ר' שלמה אליעזר זילברברג ייסד ב-1929 ישיבה "כתר תורה" שמה. הרב זילברברג נספה בשואה. עד 1921 נשאר על כנו ועד הקהילה מימי המלחמה. בשנת 1922 מינו הרשויות ועד חדש, וב-1924 נערכו בחירות לוועד הקהילה. במחצית הקולות זכו הציונים (4 נציגים בוועד), ושאר המנדטים נחלקו בין רשימות בעלי המלאכה, "אגודת ישראל", חסידי אלכסנדר ובלתי מפלגתיים. בבחירות 1927 למועצת העיר זכתה הרשימה היהודית המאוחדת (בלי ה"בונד") ב-8 מ-18 המושבים במועצה.

גל האנטישמיות שסחף את פולין בשנות ה-30 לא פסח גם על ר'. בעיר נתרכו תקריות אנטישמיות ואף מעשי אלימות ותקיפה (בעיקר בכפרים הסמוכים). מעשים כמו ניפוץ שמשות וחלונות ראווה אצל יהודים היו לשגרה.

בימי מלחמת העולם השנייה

עם פרוץ המלחמה התגייסו כמה וכמה יהודים מקומיים לצבא פולין, ומהם שנפלו בקרבות. בין ההרוגים היו מאיר רויכר ובנו של חנוך רובינסקי. יהודים לא מעטים

במקום סניף של "המזרחי". בעת ההיא הופצה בו עלילת דם, אך בסופו של דבר הופרכה העלילה ולא התחוללו פרעות ביהודים.

עם פרוץ המלחמה היתה ר' במשך זמן רב בקו החזית. הכלכלה המקומית שותקה, בעיר שררה אבטלה קשה ועל כל אלה נוספה גם מגפת טיפוס שהפילה חללים רבים. יהודים רבים עזבו בתקופה זו את ר'.

היהודים בין שתי מלחמות העולם

גם בתום המלחמה היתה כלכלתה של פולין נתונה במשך שנים אחדות בשפל, והיהודים התקשו לשקם את עסקיהם ואת מקורות פרנסתם. בשנות ה-20 באו לעזרתם הגויינט האמריקני וכמה מוסדות יהודיים גדולים אחרים, וגם בני העיר שהיגרו לארצות-הברית נרתמו לעזרה. בין השאר תרמו יהודים אלה לבנייתו מחדש של בית-הכנסת, שנהרס בימי המלחמה, לשיקום התלמוד-תורה ובית-הספר העברי המשלים, לגידור בית-העלמין, להקמת ספרייה עם אולם קריאה ולפתיחת כמה חדרים חדשים (ששימשו אחר-כך מקום כינוס לתנועות נוער).

בשנת 1923 היו יהודים בו בעליהם של 356 בתי-מלאכה ומפעלים קטנים, שבכולם יחד עבדו 763 איש. רק ב-156 מהם הועסקו פועלים שכירים, שכן רוב העסקים היו משפחתיים — העסק שכן בבית המגורים של בעליו ועבדו בו בעיקר הוא ובני משפחתו. רוב המפעלים הללו — 230 במספר — היו בענף הטקסטיל, 47 — בענף המזון, 19 בענף העור והשאר — בענפי המתכת, חומרי ניקוי ואחרים. אחדים מן היהודים היו קשורים למפעלי תעשייה פולניים בעיר.

לנוכח המצוקה ואי היציבות הכלכלית נאלצו היהודים, ובראש ובראשונה השוליות והפועלים השכירים, להיאבק ללא הרף לשיפור תנאיהם. בשנות ה-20 הראשונות נוסד בו ארגון סוחרים ובעלי מלאכה יהודים, שהשתייכו אליו גם סוחרים זעירים, רוכלים ובעלי מלאכה בערי השדה הסמוכות. בשנות ה-20 המאוחרות נוסדו בנק יהודי קואופרטיביו וקופת גמ"ח (ב-1928). אף שהקופה קיבלה סיוע מן הגויינט נשאר היקף פעילותה מצומצם. בשנת 1937, למשל, העניקה רק 170 הלוואות בסכומים קטנים של 200–250 זלוטי.

ואולם חרף המשבר הכלכלי היתה התקופה שבין שתי מלחמות העולם עת פריחה לחיי הציבור היהודיים. בו נוסדו בזה אחר זה סניפים של רוב המפלגות הציוניות והיהודיות שהיו פעילות אז בפולין. הגדולה מביניהן, סיעת "הציונים הכלליים", היתה מיוצגת על-פי משקלה בוועד הקהילה, וגם במועצת העיר היו לה נציגים. שנייה

עם כיבוש העיר ישבו בה כ-5,000 יהודים. בסוף 1939 ובתחילת 1940 נוספו עליהם פליטים יהודים רבים משטחים שסופחו אל הרייך, ובמחצית השנייה של 1940 באו עוד כ-3,000 מגורשים מקרקוב. הפליטים שוכנו בבתי משפחות יהודיות מקומיות ובבנייני ציבור למיניהם. רבים מהם נזקקו לסיוע וליד היודנראט נוסד ועד עזרה לפליטים. באוקטובר 1940 פתח היודנראט מטבח ציבורי. במרס 1941 חולקו בו 500 ארוחות ביום ובקיץ 1941, כשגבר המחסור במזון, חולקו במטבח מדי יום ביומו 900 ארוחות של מרק במחיר סמלי. באותה שנה קם במקום סניף של ארגון יס"ס (עזרה עצמית יהודית), שסייע במימון החזקת המטבח ושאר מוסדות הסעד היהודיים.

אחת המחלקות החשובות של היודנראט היתה מחלקת התברואה, שבראשה עמדו שני רופאים ורוקח. המחלקה פתחה מרפאה ומעבדה פרמקולוגית שבה רקחו תרופות. בשנים 1940-1941 חוסנו כל הילדים נגד אבעבועות שחורות. בקיץ 1941 פרצה בקרב היהודים מגפת טיפוס, ומחלקת התברואה הקימה בית-מרחץ ומתקן חיטוי.

מחלקת העבודה של היודנראט עסקה בגיוס עובדי כפייה, מקרב הפליטים בעיקר. רובם עבדו בניקוי העיר ובעבודות שירות אצל אנשי הממשל המקומי. קבוצה גדולה של עובדים הועסקה בהחלפת פסי הרכבת בין אולקוש לתרשניץ, בחסותה של חברה גרמנית מדויסבורג. מקצת בעלי המלאכה היהודים המשיכו בעבודתם עד 1941 ואף יכלו לרכוש חומרי גלם באמצעות האיגוד המקצועי שלהם. גם סוחרים זעירים לא מעטים עוד הוסיפו להחזיק בתנויותיהם, ככל הנראה הודות לקשרים הטובים יחסית עם הממשל הגרמני במקום. יהודים לא מעטים התקיימו מסתור חליפין עם איכרים בסביבה — מזון תמורת חפצי בית ובגדים למיניהם.

עד אמצע 1941 המשיכה לפעול בו קבוצה של ה"בונד". העומדים בראשה — מאיר מורמן, חיים ויסוקייר ומשה רוטמנש — שמרו על קשר עם פעילי ה"בונד" בקרקוב וקיבלו מהם סיוע כספי ואחר. בו עסקו חברי ה"בונד" בעיקר בפעולות סיוע ועזרה הדדית.

עם פלישת גרמניה לברית המועצות ביוני 1941 ניתכו על יהודי ו' גזרות חדשות וקשות. ביולי גורשו היהודים שהתגוררו בכיכר השוק מבתיהם, וקבוצה ראשונה של 120 צעירים נשלחה למחנה העבודה פוסטקוב שליד ז'שוב. אחריהם נשלחו לפחות 600 גברים נוספים למחנות עבודה שונים, רובם ל"וילאג" בפלאשוב ולמחנה ליד שדה תעופה צבאי בקרקוב, והועסקו שם בעבודות קשות ומפרכות. ביולי 1942 עוד שהו 50 צעירים מו' במחנה סמוך לעיר ועבדו בחקלאות במשקי הפולנים. בסוף 1941 הוחרמו החנויות האחרונות שעוד נותרו אז בידי יהודים.

בעיקר מקרב הצעירים, נמלטו בימים הראשונים למלחמה מזרחה. מהם שהגיעו לגליציה המזרחית ולליטא. רובם חזרו אחר-כך לו'.

ו' נפלה בידי הגרמנים ב-5 בספטמבר 1939. מיד עם כניסתם לעיר אספו הגרמנים את כל הגברים בכיכר השוק. ראשונים שוחררו הקשישים וילדים שלא מלאו להם 16 שנה. האחרים, כ-1,400 יהודים ופולנים, הובלו בריצה עד ז'וויירצ'יק (ע"ע) ושם נכלאו בבית-חרושת ישן. אחר-כך הפרידו את הפולנים מן היהודים ושוחררו אותם כעבור יום-יומיים. היהודים הוחזקו במעצר יותר משבוע והיו נתונים למעשי התעללות. ב-13 בספטמבר, ערב ראש השנה ת"ש, שוחררו גם העצורים היהודים. באותו הזמן לערך עצרו הגרמנים כמה פולנים ויהודים מקרב האינטליגנציה ומנכבדי העיר, ביניהם גם הכומר והרב זילברברג. גם הם שוחררו כעבור זמן מה.

בשבועות הראשונים לכיבוש היו היהודים נתונים למעשי אלימות ולרדיפות בלתי פוסקות. חיילים נהגו לתפוס ברחובות בעלי זקנים ופיאות, להלקותם ולגזוז את זקניהם ופיאותיהם. חנויות ובתים של יהודים נפרצו ונבזזו. והיה גם מעשה רצח: חייל גרמני שרף למוות אשה יהודייה, אסתר שפיגל שמה. ימים מעטים לאחר הכיבוש חויבו הגברים היהודים לגלח את זקניהם ופיאותיהם ונאסר עליהם להתהלך בחוצות העיר בלבוש מסורתי. על היהודים הוטל עוצר לילה, נאסר עליהם ללכת על המדרכות, היציאה מן העיר נאסרה עליהם והם חויבו לענוד סרט זרוע לבן שעליו מגן-דוד כחול. מדי יום ביומו נלקחו קבוצות של יהודים לעבודת כפייה, ומפעם לפעם חויבו היהודים להירשם אצל השלטונות.

באוקטובר 1939 נכללה ו' בגנרל-גוברנמן, ועל-פי החלוקה האדמיניסטרטיבית החדשה מדצמבר אותה שנה נכללה בנפת מייכו שבמחוז קרקוב והיתה למרכז שלטון הנפה. מוסדות הממשל הנפתי, מטה המשטרה וגופים אחרים קבעו את מושבם בו'. מטה המשטרה שכן בשטח מפעל הגומי לשעבר, כ-2 ק"מ מחוץ לעיר.

כבר בספטמבר 1939 נתמנה בו' יודנראט, בראשותו של יחיאל אנגלרד. כנראה שב-1940 הוא נעצר בידי הגרמנים ומאוחר יותר נספה באושוויץ. יורשו בתפקיד, משה אהרן וולצ'ינסקי, שימש בתפקידו עד לחיסול הקהילה. תפקידו העיקרי של היודנראט היה לבצע את הוראות הגרמנים — גיוס עובדי כפייה, להעמיד לרשות הגרמנים דירות מרוהטות ולאסוף בעבורם סחורות, חפצי ערך וכיוצא באלה. ואולם במקביל עשו חברי היודנראט כל שביכולתם כדי להשליט סדר בחיי היהודים ולסייע להם. במרס 1941 הוקמה גם משטרה יהודית. ליד היודנראט פעל סניף דואר קטן ששירת את האוכלוסייה היהודית.

באותה העת נלקחו מן היהודים גם כל דברי הפרווה שברשותם.

מצבם של היהודים הורע מאוד בחורף 1941/2, עם בוא מפקד הז'נדרמריה החדש אדוארד באומגרטן. על כל עברה קלה כחמורה גזר עונש מוות. לדברי עדים רצח באומגרטן כמו ידיו עשרות יהודים (שניים מהם "לכבוד יום הולדתו של היטלר"), ולאחר כל מעשה רצח דרש מן היודנראט פיצוי כספי בעבור הכדורים ובקבוק וודקה. בסתיו 1942, אחרי האקציה הגדולה בו', רצח ראש הז'נדרמריה גם את החייט מנדל זונאבנד ואת הסנדלר מונטה, שעבדו בשירותו האישי.

במוצאי פסח תש"ב (1942) נצטוו יהודי ו' להעתיק את מגוריהם לגטו. אלפי יהודים נדחסו לשטח צר שם שכן במאה ה-19 הרובע היהודי. עם העברתם לגטו נלקח מן היהודים רוב רכושם הנותר. בגטו הצטופפו היהודים בכל מבנה פנוי ורכים נאלצו להתגורר בבית-הכנסת, בבתי-המדרש ובשאר בנייני ציבור, מבלי שהיתה להם מיטה משלהם. הצפיפות, תנאי התברואה הירודים והרעב גרמו להתפרצות מגפת טיפוס חדשה.

בתקופה זו הוגברו השילוחים למחנות עבודה וגם הרדיפות בגטו ומעשי הרצח נתרבו. די היה שהגרמנים ימצאו אצל יהודי פרוסת לחם או ביצה כדי לירות בו במקום. מפעם לפעם נקראו יהודים להתייצב במשרדי הממשל שבבניין בית-החרושת לגומי לשעבר, וכעבור ימים אחדים היה באומגרטן קורא לחברה קדישא לבוא ולפנות את הגופות. בסוף מאי 1942 עצרו הגרמנים יהודים שנמלטו ממחנות עבודה ושבו לו' והובילו אותם למקום לא ידוע. איש מהם לא חזר.

בקיץ 1942, כשהחלו גירושים מיישובים סמוכים למחנות השמדה, הוקם בבית-המדרש בו' בית-מלאכה, שעבדו בו כמה מאות יהודים וצוידו בתעודות עובד. באוגוסט הובאו לו' כ-200 יהודים מיישובים קטנים בסביבה. באותה העת דרשו השלטונות מן היודנראט 20 ק"ג זהב והבטיחו שתשלום זה יציל את יהודי ו' מגירוש. ואולם למרות שהסכום שולם נערכה בו' ב-5 בספטמבר 1942 אקציה שלאחריה כמעט לא נותרו בגטו יהודים. יום לפני הגירוש, ב-4 בספטמבר לפנות ערב, כיתרו את הגטו מאות "יונאקים" פולנים (עובדי "שירות הבנייה" הגרמני), ויחד עם שוטרים פולנים ומכבי האש המקומיים חסמו את כל היציאות מן העיר. שכנים פולנים פנו אל היהודים וביקשו פריטי רכוש שונים באומרים: "ממילא לא תזדקקו להם עוד". הרב וכמה יהודים מנאמניו עוד הספיקו להוציא מבית-הכנסת את ספרי התורה ולהטמינם בבית-העלמין היהודי. אור ליום 5 בספטמבר נצטוו היהודים להתייצב עם שחר בכיכר

השוק. בלילה ההוא נעטרו בני הזוג בידלבסקי לתחנוני בנם הנכה יצחק והרעילו אותו. בחצות הפציצו מטוסים לא מזוהים את ו'. הפצצות נפלו ליד האגם שבין העיר והנהר יליצה. עם שחר הוצאו היהודים מבתיהם בגידופים ובמכות, ואלה מהם שסירבו או התקשו ללכת עם האחרים נורו במקום. בין הנרצחים היו כמה חולים וזקנים וביניהם גם האופה חיים שלמה וייסבקר. בני משפחתו של מוטל שנקר נשארו על עומדם, עטופים בטליתותיהם, והמשיכו להתפלל, עד שנורו למוות.

כיכר השוק כבר היתה מוקפת שוטרים אוקראינים וגרמנים. בהגיע היהודים לכיכר הפרידו הגרמנים מתוכם את הזקנים והחולים, הסיעו אותם בעגלות אל בית-העלמין היהודי וירו בהם על שפת בורות שהוכנו מראש. את שאר היהודים הריצו השוטרים, תוך מכות ויריות, לשטח ביצתי ליד תחנת הרכבת. אחרי הצהריים צורפו אליהם גם יהודי פיליץ, ז'רנוב'קיץ (ע' ערכיהן) ויישובים אחרים בנפה. אלפי גברים, נשים וטף בילו את הלילה הסתווי תחת כיפת השמים, ולמחרת ערך באומגרטן סלקציה. כ-2,000-2,500 גברים נבחרו לעבודה והופרדו ממשפחותיהם, והנותרים — 6,000-7,000 נשים, ילדים ומבוגרים, נדחסו עוד באותו יום לקרונות משא שרצפתם כוסתה בסיד כבוי ושולחו למחנה ההשמדה בלז'ץ. בין המגורשים היה גם רב העיר שלמה אליעזר זילברברג עם משפחתו. אפשר שב-7 בספטמבר יצאה מו' רכבת נוספת לבלז'ץ.

הגברים שנבחרו לעבודה הוחזקו במשך כמה ימים במגרש מחוץ לעיר, כמעט ללא מזון ומים, ומדי יום ביומו באו לשם נציגי מחנות עבודה שונים ולקחו עמם עובדים. ב-11 בספטמבר עוד נותרו שם כמה מאות גברים. הם הועברו לבית-המדרש וכעבור ימים אחדים נלקחו גם הם למחנות עבודה. מקצת העובדים עבדו במפעלי הברזל בסטלובה וול'ה, אחרים הועסקו במפעל לייצור מנועי מטוסים בו'שוב, עוד כ-400 יהודים נשלחו להרכיב צנרת נפט וגז בגליציה המזרחית ושוכנו במחנות פשמישל, וייז'בנו ורדימנו, וכמה מאות עבדו במחנות אחרים. תנאי החיים במחנות העבודה היו בלתי אנושיים והעובדים בהם נפטרו בזה אחר זה. אחדים הצליחו לברוח והגיעו למחנות בסביבת קרקוב — פלאשוב, מחנה ברחוב ירוזלימסקה ואחרים. ב-1944, כשהצבא האדום נכנס לאזור, העבירו הגרמנים את העובדים ששרדו במחנות העבודה למחנות באזור קרקוב, ואלה מהם שנותרו בחיים לקראת סוף המלחמה שולחו למחנות בגרמניה.

בו' נשארו אחרי האקציה של ספטמבר 1942 כ-50 אנשי היודנראט והמשטרה היהודית עם בני משפחותיהם, בהם גם כמה ילדים. המבוגרים הועסקו באיסוף ומיון

בלבנים לבניית בתייהם. בית-המדרש הגדול שימש מחסן ובית-המדרש הקטן הוסב למגור נשים.

- איו"ש, 03/3422; 05/19; 06/1608, 1699, 3249, 6124; 021/16, 17; 033/329; 051/4; 1036, 1037; TR-10/1036, 1037.
- אמת"י, 3540, 6311; HM/3435.
- אצ"מ, 1801; S5/1801; 3569-III, IV; Z4/3003-IV.
- וולברום עירוני, ספר זיכור, תל-אביב תשכ"ב.
- ספר זכרון לקהילת אולקוש, תל-אביב 1972, עמ' 115.
- פריס, עמ' 261-262.
- קהילת ז'ארקי, 1959, עמ' 124-125, 131.
- Podhorizer-Sandel, pp. 88, 99, 103.
- אנדזער טאג, 26.2.1929.
- דאס יידישע וואכענבלאט, 23.10.1928.
- דאס יידישע טאגבלאט, 24.5.1937, 30.1.1939.
- היינט, 7.4.1913, 12.5.1919, 19.5.1919, 1.7.1919, 29.6.1921, 24.6.1924, 17.1.1930, 29.5.1934, 18.2.1936, 9.6.1938, 27.3.1939.
- זאגלעמביער צייטונג, 22.2.1929, 7.6.1929.
- נייע פאלקסצייטונג, 12.10.1929.
- Gazeta Żydowska, 7.10.1940, 13.12.1940, 25.3.1941, 10.6.1941, 23.7.1941, 22.8.1941.

וולנוב Wolanów (נפת רדום, מחוז קיילצה)

השנה	כלל האוכלוסייה	יהודים
1827	290	170
1857	376	232
1921	514	313

במאה ה-17 היתה ר' כפר קטן. בשנת 1662 מנתה 52 תושבים. בשנת 1773 קיבל בעליו, איגנאצי ינקובסקי, פרוויליגיה מן המלך סטניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי שכללה הכרה בו כעיר והיתר לקיים יום שוק שבועי. זכויות העיר של ר' בוטלו בשנת 1869 בידי השלטונות הרוסיים.

יהודים ראשונים התיישבו בו בתחילת המאה ה-19. רובם התפרנסו מרוכלות וממלאכה, ומהם שעבדו גני פרי וירק קטנים ליד בתייהם. באמצע המאה ה-19 הוקם במקום בית-כנסת.

הרכוש היהודי הנטוש. כעבור ימים מעטים הצטרפו אליהם כמה מניצולי האקציה, שיצאו ממחבואיהם לאחר שמעשי הרצח בחצר בית-הכנסת פסקו. בסוף ספטמבר הוציאו הגרמנים להורג כמה יהודים שברחו ממחנות עבודה ונתפסו בשוכם לו'. היהודים שנותרו בעיר התגוררו כולם יחד סמוך לבית-המדרש. בית-המדרש הקטן שימש בתקופה זו בית-חולים.

בתחילת נובמבר 1942 היתה בו' אקציה שנייה ואחרונה. כוחות גדולים של משטרה גרמנית ופולנית הוציאו את היהודים מבתייהם והביאו אותם למקום איסוף. משם הובלו תחת משמר ליער בקרבת ר' והוצאו להורג בירי. ואולם מאחר שיום קודם לכן קיבלו היהודים מידע על העומד להתרחש הספיקו מקצתם לברוח מן העיר לכיוון שלזיה, שעוד נותרו בה אז יהודים. רבים מן הבורחים נרצחו בדרך; אחרים הגיעו לבנדז'ין ולסוסנוב'יץ (ע' ערכיהן) ובדצמבר 1942 הועברו למחנות עבודה מיוחדים שהקים משה מרין למען הפליטים מן הגנרל-גוברמן; והיו שהתגנבו לתוך מחנות עבודה קיימים. גורלם היה כגורל יהודי שלזיה. כמה מהם הגיעו לאושוויץ ובסוף המלחמה צורפו ל"מצעדי מוות" למחנות שונים בגרמניה. אחרי האקציה של ספטמבר 1942 הצטרפו למחנת הפולנית 10 צעירים יהודים מר', ביניהם שני האחים פייגנבלאט, אליעזר נאייר, יעקב סקוברון, אלתר שקלאז', יענקל רינסקי, מנדל גלזר ואידה וייצמן. לפני צאתם מן העיר אספו למען הפרטיזנים מצרכי מזון, בגדים, נעליים ושאר חפצים חיוניים. אידה וייצמן, שחבריה חששו פן לא תעמוד בחיי העיר הקשים, הסתתרה במשך זמן מה אצל פולנים. אחר-כך גורשה למחנות, אך שרדה. בעת האקציה השנייה נמלטו אל הפרטיזנים שביער עוד כמה וכמה צעירים מר'. שמעון קלר מר' הצטרף למורדים בגטו ורשה, וב-22 באפריל 1943 נפל בקרב. הרשל שפרינגר מר' היה בין מארגני המחנת היהודית בבנדז'ין.

אחרי המלחמה

בתחילת 1945 חזרו כמה ניצולים לו', אך כעבור זמן מה עזבו כולם את עיר.

שנים מעטות אחרי המלחמה קבעה ממשלת פולין לוח זיכרון בבית-העלמין היהודי בו' לזכרם של 800 יהודי העיר והסביבה שנרצחו ביער הסמוך ונקברו שם. בשנת 1988 הוקמה באתר אנדרטה ל-4,500 יהודי העיר שנספו בשואה, בכספי קרן שייסדה משפחת ניסנבאום. רק מצבות יחידות עוד נותרו באותה העת על מקומן. גם מבית-הכנסת הנאה והייחודי של הקהילה לא נשאר זכר, שכן תושבי העיר והסביבה פירקו את הבניין והשתמשו